

Ὁ Ἀκαδημαϊκὸς κ. Μανοῦσος Μανούσακας λέγει:

Μετὰ τὴν παρουσίαση, πέρυσι, τοῦ βιβλίου του γιὰ τὸν Κρητικὸ ζωγράφο Θεοφάνη (συνεδρία τῆς 30.4.1987 τῆς Ἀκαδημίας), ἔχω τὴν τιμὴ καὶ τὴν εὐχαρίστηση νὰ παρουσιάσω σήμερα ἓνα νέο καὶ ἐξίσου βαρυσήμαντο ἔργο τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ κ. Μανόλη Χατζηδάκη, ἀφιερωμένο στοὺς Ἑλληνες ζωγράφους τῆς Τουρκοκρατίας.

Τὸ ἔργο αὐτό, ἀπὸ 342 σελίδες σχήματος 4ου, καλαισθητὰ τυπωμένο καὶ πλουτισμένο μὲ 204 εἰκόνες, ἐπιγράφεται «Ἑλληνες ζωγράφοι μετὰ τὴν Ἀλωση (1450-1830) μὲ εἰσαγωγή στὴν ἱστορία τῆς ζωγραφικῆς τῆς ἐποχῆς», τόμος 1, Ἀβέρκιος-Ἰωσήφ, Ἀθήνα 1987 καὶ ἀποτελεῖ τὸν πρῶτο ἀπὸ τοὺς δύο τόμους ἐνὸς τεκμηριωμένου καὶ χρησιμότατου ἀλφαβητικοῦ Καταλόγου ὄλων τῶν μεταβυζαντινῶν Ἑλλήνων ζωγράφων, συγκροτημένου, μὲ μακρόχρονη ἐργασία καὶ ἐξαιρετικὴ φροντίδα, ἀπὸ τὸν καλύτερο γνώστη τοῦ θέματος καὶ παρουσιασμένου μὲ ὑποδειγματικὴ μέθοδο καὶ ἐπιμέλεια.

Στὰ προτασσόμενα (σ. 11-17) «Προλογικὰ» τοῦ συγγραφέα, ἀναφέρεται πρῶτα ἡ Ἱστορία τῆς ἔρευνας γιὰ τὴ συλλογὴ τῶν μαρτυριῶν, ποὺ ξεκίνησε πρὶν ἀπὸ πενήντα ὀλόκληρα χρόνια, λίγο μετὰ τὴ δημοσίευση (1935) τοῦ πρώτου (ἐρασιτεχνικοῦ καὶ ὑποτυπώδους) καταλόγου τοῦ συλλέκτη Δημ. Σιτσιλιάνου μὲ τὸν τίτλο «Ἑλληνες ἀγιογράφοι μετὰ τὴν Ἀλωση». Ἡ ἔρευνα συνεχίστηκε στὰ χρόνια τῆς Κατοχῆς (ὅταν ὁ συγγραφέας συνειδητοποίησε ἐντονότερα τὴν ἀνάγκη της) καὶ ἀπέφερε ὕλικὸ ποὺ ἀυξάνοταν μὲ ἀπροσδόκητα ἐντυπωσιακὸ ρυθμὸ: τὸ 1964 ὁ ἀριθμὸς τῶν ζωγράφων ποὺ εἶχαν ἐπισημανθεῖ ἔφθασε τοὺς 400, τὸ 1969 τοὺς 900, τὸ 1974 τοὺς 1500 καὶ σήμερα ἔχει ξεπεράσει τοὺς 2000. Πρέπει ἐδῶ νὰ ὑπογραμμιστεῖ ἡ σημαντικὴ αὐξηση τοῦ ὕλικου (μὲ 200 περίπου νέα καὶ ἄγνωστα ὀνόματα ζωγράφων τοῦ 15ου-17ου αἰ.) ἀπὸ τίς συστηματικὰς ἔρευνες ποὺ πραγματοποιοῦσαν οἱ νέοι ὑπότροφοι τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βενετίας (ὅταν αὐτὸ λειτουργοῦσε ὀμαλά), ὕστερα ἀπὸ τὴν ὑπόδειξη τοῦ κ. Χατζηδάκη καὶ κάτω ἀπὸ τὴ δική μου καθοδήγηση, ἔρευνες ποὺ παρουσιάστηκαν μεθοδικὰ, μὲ διαδοχικὰ δημοσιεύματα, στοὺς τόμους τῶν «Θησαυρισμάτων». Μὲ τὸν πλούσιο αὐτὸ ἀμνηστὸ καὶ μὲ τὴν κατάλληλη ἐπεξεργασία τῶν δεδομένων, ὁ συγγραφέας ἔκρινε πῶς μπορούσε ν' ἀρχίσει τὴν ἐκτύπωση τοῦ Καταλόγου του, ποὺ ἀσφαλῶς θὰ ἔχει νὰ περιλάβει στὸ τέλος καὶ νέες προσθῆκες.

Στὶς σελίδες τοῦ πολὺ κατατοπιστικοῦ γιὰ τὸ χαρακτῆρα καὶ τὴν προβληματικὴ τοῦ ἔργου προλόγου του ὁ συγγραφέας μᾶς δίνει ἐπεξηγήσεις γιὰ τὰ χρονικά

του πλαισίου, τις πηγές και τὸν ἔλεγχο τῶν πληροφοριῶν του: Τὸ 1450 ὀρίστηκε ὡς συμβατική ἀρχή, ὄχι μόνο γιατί τότε περίπου ἀρχίζει ἡ Τουρκοκρατία, ἀλλὰ καὶ γιατί, μὲ τὴν ὑποδούλωση τῆς Κωνσταντινούπολης, τῆς Θεσσαλονίκης, τοῦ Μυστρά καὶ ἄλλων πόλεων, ποὺ ἦταν κέντρα καλλιτεχνικά, κατὰ τὰ μέσα τοῦ 15ου αἰῶνα, ἡ τότε καλλιτεχνική δραστηριότητα μετατοπίστηκε πρὸς τὴν περιφέρεια καὶ μάλιστα πρὸς τὴν Κρήτη. "Ὅσο γιὰ τὸ 1830, τὸ ἔτος τῆς ἐθνικῆς μας Παλιγγενεσίας, εἶναι κι αὐτὸ συμβατικό, ὡς τέλος, ἀφοῦ ἔμειναν τότε ὑπόδουλα μεγάλα τμήματα τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ὁ ὄρος ζωγράφος προτιμήθηκε, γιατί εἶναι εὐρύτερος τοῦ ἀμιογράφου καὶ ὁ ὄρος Ἑλληνες ἴσχυσε γιὰ ὅσους μεταχειρίζονται στὶς ἐπιγραφές τὴν ἑλληνική γλῶσσα καὶ ἀκολουθοῦν τὴν ἑλληνική καλλιτεχνική παράδοση. (Οἱ λιγοστοὶ πάντως μὴ ἑλληνικῆς καταγωγῆς ζωγράφοι τοποθετοῦνται ξεχωριστὰ στὸ τέλος τοῦ κάθε γράμματος τοῦ Καταλόγου).

Οἱ ἄμεσες πηγές ποὺ χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὴ σύνταξη τοῦ ἔργου, ἄλλες ἀπὸ αὐτοψία καὶ ἄλλες ἀπὸ δημοσιεύματα, ἦταν τὰ ἴδια τὰ μνημεῖα (τοιχογραφίες), οἱ φορητὲς εἰκόνες καὶ οἱ μικρογραφίες τῶν χειρογράφων. Οἱ ἔμμεσες πηγές ἦταν διάφορα κείμενα, σημειώματα κωδικῶν καὶ ἰδίως δικαιοπρακτικὰ ἔγγραφα (συμβάσεις, διαθήκες κλπ.), ὅπου ἀπαντοῦν μνηεῖς ζωγράφων ὡς μαρτύρων ἢ ὡς συμβαλλομένων. Γιὰ τὴν ἀντληση τῶν στοιχείων ἀπὸ τίς πηγές αὐτές, ποὺ ἦταν διάσπαρτες σὲ ποικίλα δημοσιεύματα, βιβλία ἢ ἄρθρα σὲ περιοδικὰ, ἑλληνικὰ καὶ ξένα, ἀπαιτήθηκε πολυχρόνια συστηματικὴ ἔρευνα καὶ ἀποδελτίωση πολλῶν χιλιάδων ἐντύπων. Τὸ μέγεθος τοῦ μόχθου αὐτοῦ τὸ μαρτυρεῖ ἡ ἐκτενέστατη βιβλιογραφία, ποὺ ἐκτείνεται σὲ 50 σελίδες (21-70) καὶ περιλαμβάνει περισσότερους ἀπὸ 1000 τίτλους βιβλίων ἢ ἄρθρων, 60 τίτλους συμμείκτων καὶ 133 περιοδικῶν.

Οἱ πληροφορίες ποὺ συγκεντρώθηκαν ἀπὸ τίς πηγές αὐτές ὑποβλήθηκαν σὲ κριτικὸ ἔλεγχο. Ὅπου ἦταν ἐφικτό, ὁ ἔλεγχος ἐγίνε ἀπὸ αὐτοψία, ποὺ στάθηκε πολὺ χρήσιμη γιὰ τὴν ἐπανόρθωση ἀρκετῶν ἀνακρίβειῶν. Ὅπου δὲν ἦταν δυνατὸ, οἱ πληροφορίες ἐγίνε προσπάθεια νὰ διασταυρωθοῦν γιὰ ἐπαλήθευση ἢ ἐγίναν δεκτὲς μὲ περισσότερες ἢ λιγότερες ἐπιφυλάξεις, ἀναλόγως τῆς ἀξιοπιστίας τῆς καθεμιᾶς πηγῆς.

Ἰδιαιτέρω ἔλεγχο ἀπαιτοῦσαν οἱ ὑπογραφές στὶς φορητὲς εἰκόνες, ποὺ συχνὰ ἔφεραν ὑποπτες προσθήκες ἢ παραποιήσεις ἀρχαιοπωλῶν. Ὁ συγγραφέας, μὲ τὴν ἐμπειρία του, ἐπέτυχε νὰ ξεχωρίσει τίς γνήσιες ἀπὸ τίς πλαστές, κέρδος ὄχι μικρὸ γιὰ τὴν ἔρευνα.

Ὁ πρόλογος κλείνει μὲ τὴ δῆλωση τῶν ἀρχῶν ποὺ τηρήθηκαν στὴ σύνταξη καὶ στὴ διάταξη τῶν περιεχομένων τοῦ Καταλόγου καὶ ποὺ θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν παρακάτω.

Μετὰ τὸν πρόλογο καὶ τὴ Βιβλιογραφία καὶ πρὶν ἀπὸ τὸν Κατάλογο, ὁ συγ-

γραφέας έκρινε σκόπιμο νά προσθέσει, ώς είσαγωγή, τά δυό κεφάλαια πού έγραψε για τήν «*Ιστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*» τῆς Ἐκδοτικῆς Ἀθηνῶν, τόμ. Ι' (1974), σ. 418-437 καί τόμ. ΙΑ' (1975), σ. 244-273, ἀναθεωρημένα καί συμπληρωμένα, πού κατατοπίζουν τόν ἀναγνώστη στήν ἱστορία τῆς ζωγραφικῆς τῆς ἐποχῆς. Δέν πρόκειται φυσικά ν' ἀναλύσουμε ἐδῶ τά κεφάλαια αὐτά, πού προσφέρουν για πρώτη φορά μιὰ συνθετική ἐπισκόπηση τῶν τεσσάρων διαδοχικῶν φάσεων τῆς μεταβυζαντινῆς ζωγραφικῆς, (δηλαδή α) ἀπό τήν Ἐλωση ὡς τὸ 1527: διαμόρφωση τῆς κρητικῆς σχολῆς· β) ἀπό τὸ 1527 ὡς τὸ 1630: ἐμφάνιση καί κυριαρχία τῆς καί στήν ἡπειρωτικῆ Ἑλλάδα· γ) ἀπό τὸ 1630 ὡς τὸ 1700: τελευταία ἐποχὴ τῆς κρητικῆς ζωγραφικῆς καί δ) ἀπό τὸ 1700 ὡς τὸ 1830: ἀνάπτυξη καί ἐξάπλωση τῆς ζωγραφικῆς τῆς βόρειας Ἑλλάδας, ἀνανεωτικά κινήματα στὸν Ἄθω καί στήν Ἀπτική). Θὰ ποῦμε μόνο ὅτι ὅσο χρήσιμη για τὴ μελέτη τοῦ Καταλόγου εἶναι ἡ ἐπισκόπηση αὐτῆ, ἄλλο τόσο χρήσιμος στάθηκε στὸ συγγραφέα καί ὁ Κατάλογος για τὴ σύνθεσή τῆς, γιατί τὴν ἐπλούτισε καί τὴν ἐστήριξε μὲ συγκεκριμένα κατὰ τόπους ὀνόματα καί δεδομένα.

Τὸ ἐκτενέστερο καί οὐσιαστικότερο τμῆμα τοῦ ἔργου τὸ ἀποτελεῖ ὁ Κατάλογος ἢ τὸ Ἀλφαβητικὸ Εὗρετήριο τῶν ζωγράφων, ἀπὸ τὸ Α ὡς τὸ Ι, πού ἀπλώνεται σὲ 200 σελίδες (σ. 141-342) καί περιλαμβάνει συνολικά 761 λήμματα ἀπὸ τίς 2000 πού ἔχουν συναχθεῖ (τὰ ὑπόλοιπα θὰ περιληφθοῦν στὸ δεύτερο τόμο) καί πού συγκεντρώνουν 204 διάσπαρτες φωτογραφίες τῶν χαρακτηριστικότερων καί καλύτερων εἰκόνων τῶν ζωγράφων αὐτῶν, ἀπ' ὅσες μᾶς ἐσώθηκαν. (Γιατὶ ὑπάρχουν φυσικά καί ζωγράφοι γνωστοὶ μόνον ἀπὸ ἀρχαιακὲς πηγὲς καί τῶν ὁποίων δέν μᾶς ἐσώθηκαν εἰκόνες).

Κάθε λῆμμα τιτλοφορεῖται μὲ τὸ ὀνοματεπώνυμο (ἢ μόνον μὲ τὸ βαπτιστικό, ἂν τὸ ἐπώνυμο εἶναι ἄγνωστο) τοῦ ζωγράφου καί μὲ τὰ χρόνια τῆς δράσης του.

Ἀκολουθοῦν, κατὰ σειρά, οἱ ἐπόμενες ἐνότητες τοῦ λήμματος, στίς ὁποῖες κατανέμονται τὰ οὐσιώδη στοιχεῖα για τὴ ζωὴ καί τὸ ἔργο τοῦ κάθε ζωγράφου, ἐφόσον βέβαια μᾶς εἶναι γνωστά:

Καταγωγή (π.χ. Ἡράκλειο Κρήτης, Καπέσοβο Ἡπείρου κ.τ.δ.).

Πατρώνυμο (π.χ. Ἀναστάσιος, Γεώργιος κ.τ.δ.).

Ἰδιότητα (π.χ. ζωγράφος, ἱερέας, ἀρχιερέας, ἀξιωματικός κ.τ.δ.).

Ὑπογραφή (αὐτοῦσιο τὸ κείμενό τῆς, πράγμα πού μᾶς βοηθεῖ στὸν ἔλεγχο τῆς γνησιότητάς τῆς).

Συνεργάτες (π.χ. Ἀναστάσιος, πατέρας του καί Ἰωάννης, ἀδελφός του).

Βιογραφικά (τεκμηριωμένες ἀσφαλεῖς εἰδήσεις για τὴ ζωὴ καί τὴ δράση τοῦ καλλιτέχνη, τὸ οὐσιωδέστερο τμῆμα τοῦ λήμματος).

Εἰκόνες (ἀπαρίθμηση τῶν εἰκόνων τοῦ ζωγράφου κατὰ τόπους, ὅπου βρίσκονται, μὲ τὴν παράσταση καὶ μὲ τὴ χρονολογία τῆς καθεμιᾶς, ὅταν ὑπάρχει).

Τοιχογραφίες (τὸ ἴδιο).

Χειρόγραφα (ἀπαρίθμησὴ των κατὰ βιβλιοθήκας).

Βιβλιογραφία (ἡ κυριότερη, ὅταν ὑπάρχει).

Στὸ τέλος τοῦ κάθε λήμματος καταχωρίζονται οἱ βιβλιογραφικὲς παραπομπές, στὶς ὁποῖες στηρίζονται οἱ πληροφορίες.

Ὅλες αὐτὲς οἱ πληροφορίες, τεκμηριωμένες πάντα, προσφέρονται, μὲ τὴ μεγαλύτερη δυνατὴ συντομία, λιτότητα καὶ ἀντικειμενικότητα, χωρὶς τεχνοτροπικὲς παρατηρήσεις ἢ κρίσεις γιὰ τὴν ἔνταξιν τοῦ ζωγράφου στὸ ἓνα ἢ στὸ ἄλλο καλλιτεχνικὸ ρεῦμα. Ὁ συγγραφέας παίρνει θέση —καὶ ἐδῶ ἡ συμβολὴ του εἶναι ἰδιαίτερα ἐποικοδομητικὴ— μονάχα ὅταν πρόκειται νὰ λυθοῦν προβλήματα ταυτότητας μεταξὺ ὁμωνύμων, γνησιότητας ἢ πλαστότητας ὑπογραφῶν, χρονολογίας ἢ προσγραφῆς ἔργου στὸν ἓνα ἢ στὸν ἄλλο ζωγράφο.

Ἀπὸ τοὺς 761 ζωγράφους ποὺ περιλαμβάνονται στὸν πρῶτο αὐτὸ τόμο τοῦ Καταλόγου ἄς ἀναφερθοῦν ἐδῶ οἱ ὀνομαστότεροι καὶ παραγωγικότεροι: ὁ Ἄγγελος (σ. 147-154), ποὺ πρέπει πιθανότατα νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὸν Ἄγγελο Ἀκοτάντο (σ. 160), ὁ Ἰωάννης Ἀπακᾶς (σ. 175), ὁ Βίκτωρ (σ. 192-201), ὁ Μιχαὴλ Δαμασκηνός (σ. 241-254, μὲ 90 περίπου ἔργα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ μισὰ σχεδὸν εἶναι ἐνυπόγραφα, ἀλλὰ ὑπάρχουν καὶ 30 εἰκόνες μὲ ὑπογραφές ποὺ ὁ κ. Χατζηδάκης διέκρινε ὡς πλαστές), ὁ Παναγιώτης Δοξαράς (σ. 280-281), ὁ Εὐφρόσυμος (σ. 289) καί, τέλος, ὁ διασημότερος ὅλων Δομήνικος Θεοτοκόπουλος (σ. 309-312).

Ἄρκετοὶ ζωγράφοι μᾶς εἶναι γνωστοὶ μόνο ἀπὸ τὸ βαπτιστικὸ τους ὄνομα. Καὶ ὅταν τὸ βαπτιστικὸ αὐτὸ εἶναι τὸ ἴδιο γιὰ πολλοὺς, τότε αὐτοὶ ἀριθμοῦνται καὶ κατατάσσονται κατὰ χρονολογικὴ σειρὰ καὶ κάποτε προτείνονται ταυτίσεις μεταξὺ των, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ ἐνοποιοῦνται τὰ λήμματα. Ἐτσι ἔχουμε π.χ. 16 Ἀναστασίους, 14 Ἀντωνίου, 58 Γεωργίους, 54 Δημητρίους, 20 Θεοδώρους καὶ 85 Ἰωάννηδες.

Ἀνώνυμοι ζωγράφοι ἔργων, ἔστω καὶ ἂν ἀπὸ τὴν τεχνοτροπία τους προσφέρονται σὲ ταυτισμούς, δὲν περιλαμβάνονται στὸν Κατάλογο, ἐκτὸς ἀπὸ δύο (σ. 174), ἐπειδὴ αὐτοὶ εἶχαν ὄνομα ἀρχικὰ στὴν ὑπογραφή τους, ἀλλὰ ἔπειτα αὐτὸ ἀφανίστηκε ἀπὸ τὴ φθορά. Μοναδικὴ εἶναι ἡ περίπτωση καὶ τοῦ ἄγνωστου ἐκείνου ζωγράφου ποὺ ὑπογράφει μόνο μὲ τὰ ἀρχικὰ του *E.I.S.* (σ. 283).

Ὁ συγγραφέας περιέλαβε στὸ Εὐρετήριο, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ζωγράφους φορητῶν εἰκόνων (ποὺ εἶναι οἱ πολυαριθμότεροι) καὶ τοιχογραφιῶν, καὶ τοὺς ζωγράφους μικρογραφιῶν σὲ χειρόγραφα, ὅπως εἶναι π.χ. οἱ κωδικογράφοι Ἰωάννης Ἁγιο-

μαύρας ἢ Σανκταμαύρας (σ. 154), Γγίνος ἱερέας καὶ πρωτονοτάριος Πωγωνιανῆς (σ. 211), Δανιήλ (4), ἱατρὸς (σ. 256), Δανιήλ (7), ἱερομόναχος (σ. 257), Γεννάδιος (αἰστοριστής), ἔπειτα μητροπολίτης Φιλίππων καὶ Δράμας (σ. 211) κ.ἄ.

Βέβαια, ὅταν τὸ ἔργο ὀλοκληρωθεῖ, μὲ τὴ δημοσίευση καὶ τοῦ δευτέρου τόμου (γιὰ τὰ στοιχεῖα K-Ω), θὰ προστεθοῦν στὸ τέλος, ὅπως ἐξαγγέλλει ἀπὸ τώρα ὁ συγγραφέας (σ. 15), καὶ πίνακες τῶν ἰδίων ὀνομάτων τοῦ Εὐρετηρίου μὲ διαφορετικὴ κατάταξη, δηλ. α) πίνακες χρονολογικοί, κατὰ περιόδους, β) κατὰ τὸν τόπο τῆς καταγωγῆς καὶ γ) κατὰ τὸν τόπο τῆς ἐργασίας. Καὶ τότε θὰμποροῦν νὰ χρησιμοποιηθοῦν τὰ πλούσια αὐτὰ καὶ ἐπεξεργασμένα δεδομένα του γιὰ τὴν ἐξαγωγή ποικίλων χρήσιμων συμπερασμάτων.

Ἄλλὰ καὶ ἀπὸ τὸν πρῶτο τόμο τοῦ ἔργου τοῦ κ. Χατζηδάκη, ποὺ παρουσιάζεται σήμερα ἐδῶ, μπορεῖ νὰ διαπιστωθεῖ ἡ ἄρτια μεθοδολογικὴ του συγκρότηση καὶ ἐνημέρωση, ὁ πλοῦτος τοῦ προσφερόμενου νέου ὕλικου καὶ ἡ ἀνεκτίμητη χρησιμότητά του γιὰ τὴ μελέτη τῆς μεταβυζαντινῆς τέχνης, τῆς ὁποίας θ' ἀποτελέσει βασικὸ ἐργαλεῖο. Μέχρι σήμερα ἡ ἔρευνα στὸν τομέα αὐτὸ δὲν διέθετε παρὰ δύο ἢ τρία βοηθήματα (Δ. Σισιλιάνου, Στ. Λυδάκη καὶ Φ. Πιομπίνου), μὲ ἀτελῆ ὅμως πληροφόρηση, ἀρκετὲς ἀνακρίβειες καὶ μᾶλλον ἐρασιτεχνικοῦ χαρακτήρα (μόνο τὸ τρίτο εἶναι χρήσιμο ἀκόμη, ἀλλὰ γιὰ τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ). Τώρα ἐρχεται τὸ ἔργο τοῦ κ. Χατζηδάκη —ἀληθινὰ ἔργο ζωῆς— νὰ προωθήσει σημαντικὰ τὴν ἔρευνα, ἐπειδὴ:

α) σχεδιάστηκε, προετοιμάστηκε καὶ γράφτηκε, ὕστερα ἀπὸ μακρόχρονη καὶ πολύμοχθη προσπάθεια, ἀπὸ τὸν ἐγκυρότερο μελετητὴ τῆς μεταβυζαντινῆς τέχνης· β) συγκεντρώνει καὶ προσφέρει γιὰ πρώτη φορὰ πλουσιότατο διάσπαρτο ὕλικό, ἄρτια ἐπεξεργασμένο καὶ τεκμηριωμένο, ποὺ διαφωτίζει τὴ ζωὴ καὶ τὴ δράση πολλῶν ἑκατοντάδων Ἑλλήνων καλλιτεχνῶν. Ἀπὸ τὸ πλούσιο αὐτὸ ὕλικό συνάγεται μὲ ἀσφάλεια ὅτι οἱ Ἑλληνες καλλιτέχνες αὐτοί, σὲ σύγκριση μὲ τοὺς ὁμοτέχνους τῶν τῶν ἄλλων βαλκανικῶν χωρῶν, ὑπερέχουν σημαντικὰ καὶ σὲ ἀριθμὸ καὶ σὲ ποιότητα· γ) ἀντιμετωπίζει κριτικὰ καὶ ἐπιλύει μὲ ὀριστικὸ τρόπο πολλὰ καὶ ποικίλα ἐπὶ μέρους προβλήματα (γνησιότητας εἰκόνων καὶ ὑπογραφῶν, ταυτισμοῦ ἢ διαστολῆς καλλιτεχνῶν, χρονολογίας, βιογραφίας κλπ.)· καὶ δ) ἐπιλέγει καὶ παραθέτει τὶς ἀντιπροσωπευτικότερες εἰκόνες τῶν βιογραφουμένων ζωγράφων.

Ἔτσι μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι τὸ ἔργο ἀποτελεῖ ἐξαιρετικὰ σημαντικὴ συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς νεοελληνικῆς ζωγραφικῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς νεοελληνικῆς προσωπογραφίας.

Θὰ ἤθελα ἐδῶ, πρὶν τελειώσω, νὰ ὑπενθυμίσω ὅτι ἡ νεοελληνικὴ αὐτὴ προσωπογραφία, δηλαδὴ ἡ συναγωγή στοιχείων γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τῶν ἐπιφανῶν

Ἑλλήνων τῆς Τουρκοκρατίας, ἀποτέλεσε καὶ ἀποτελεῖ ἓναν ἀπὸ τοὺς βασικοὺς στόχους τοῦ ἄλλοτε Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου καὶ σήμερα Κέντρου Ἑρεῦνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, πού ἔχω τὴν τιμὴ νὰ ἐποπτεύω σήμερα καὶ τοῦ ὁποίου εἶχα διατελέσει ἄλλοτε διευθυντῆς (1951-1961). Μὲ πολυετεῖς συστηματικὲς ἀποδελτιώσεις ἔχει συγκεντρωθεῖ στὸ Κέντρο αὐτὸ ἄφθονο καὶ πολύτιμο ὕλικὸ (ἑκατοντάδες χιλιάδες δελτίων), μοναδικὸ στὸν κόσμον. Τὸ ὕλικὸ αὐτὸ προσφέρει χρησιμότητες ὑπηρεσίες στοὺς ἐρευνητὲς πού τὸ συμβουλεύονται. Χρειάζεται ὅμως ἀκόμη μακρόχρονη συμπλήρωση καὶ ἐπεξεργασία γιὰ νὰ ἐκδοθεῖ, ἔστω καὶ τμηματικὰ. Παρόμοια προσπάθεια συναγωγῆς ἢ καὶ ἐκδοσης ὕλικου γιὰ τὴ νεοελληνικὴ προσωπογραφία (ιδίως τοῦ 18ου καὶ τοῦ 19ου αἰῶνα) γίνεται καὶ ἀπὸ τὸ δραστήριο Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἑρευνῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ἑρευνῶν, πού περιέλαβε στὴ σειρά τῶν ἐκδόσεών του (ἀριθ. 33) καὶ τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ κ. Χατζηδάκη. Ὁλοκληρωμένη ὅμως καὶ ὑπεύθυνη τυπωμένη ἐργασία γιὰ μιὰ μεγάλη κατηγορία Ἑλλήνων, λογίων ἢ καλλιτεχνῶν τῆς Τουρκοκρατίας, ὅπως εἶναι οἱ ζωγράφοι, δὲν εἶχαμε ἄλλη ὡς τώρα.

Καὶ ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀποψη λοιπὸν τὸ ἔργο τοῦ κ. Χατζηδάκη ἀποκτᾶ ἐντελῶς ἰδιαιτέρη σημασία. Ἀνάλογο θὰ ἦταν ἴσως καὶ τὸ ἔργο γιὰ τοὺς ἐξίσου πολυάριθμους νεοέλληνας καλλιγράφους καὶ ἀντιγραφεῖς χειρογράφων τοῦ 17ου καὶ τοῦ 18ου αἰῶνα, πού ἐτοίμαζε καὶ θὰ δημοσίευε ὁ ἀείμνηστος συνάδελφος Λίνος Πολίτης, ἀν δὲν τὸν ἐμπόδιζε τὸ μοιραῖο, ἔργο πού θὰ πρέπει νὰ ὀλοκληρωθεῖ. Ζωγράφοι λοιπὸν καὶ κωδικογράφοι τῆς Τουρκοκρατίας ἔχουν ὡς τώρα τὸ προβάδισμα στὰ ἐνδιαφέροντα τῆς ἔρευνας γιὰ τὴν προσωπογραφία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, πού τὴν προώθησε τόσο ἀποφασιστικὰ τὸ ἔργο τοῦ κ. Χατζηδάκη. Παρουσιάζονται σήμερα στὴν Ἀκαδημία, δὲν ἔχουμε παρὰ νὰ εὐχηθοῦμε στὸν ἀκαταπύνητο συγγραφέα καὶ ἀγαπητὸ συνάδελφο τὴ γρήγορη συμπλήρωσή του μὲ τὴν ἐκτύπωση καὶ τοῦ δεύτερου τόμου.